

Ознаки та підстави виникнення солідарних зобов'язань як різновиду цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб

Д.В. Трут

ад'юнкт,
Національна академія
внутрішніх справ

Науковий керівник
В.Л. Мусіяка,
кандидат юридичних наук,
професор,
Національний університет
«Києво-Могилянська
Академія»

У статті досліджено визначення ознак, сутності та підстав виникнення солідарних зобов'язань як різновиду цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб.

В статье исследованы определения характеристики, сути и оснований возникновения солидарных обязательств как разновидности гражданско-правовых обязательств с множественностью лиц.

A research of the characteristics, nature and grounds of joint and several obligations as a kind of civil obligations of plurality of persons.

Ключові слова: солідарні зобов'язання, солідарні боржники та/або кредитори, єдність предмета зобов'язання, множинність зв'язків, підстави виникнення солідарності.

Постановка проблеми

Свого часу, досліджуючи природу цивільно-правових відносин зобов'язального типу, М. Плянйоль зазначив, що вивчення солідарності є однією з найважливіших частин теорії зобов'язань [12, с. 230]. Очевидно, що солідарні зобов'язання є кінцем цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб і тим різновидом, який найбільш яскраво демонструє всю суть правовідносин зобов'язального типу ускладнених такою множинністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загалом, окреслені питання досліджували такі відомі вчені, як К.Н. Анненков, О.С. Іоффе, Р.А. Майданик, Д.І. Мейер, Л.Ж. Морандьєр, І.Б. Новицький, С.В. Сарбаш, В.І. Синайський, І.П. Чиріхін, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недостатньо дослідженими є питання, пов'язані з сутністю, ознаками, підставами виникнення та особливостями виконання солідарних зобов'язань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування та досліджен-

ня ознак, сутності солідарних зобов'язань, а також підстав виникнення цього різновиду правовідносин, ускладнених множинністю осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження

Солідарні зобов'язання регулюються Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) доволі опосередковано, розкриваючи такі поняття, як «солідарна вимога» та «солідарний обов'язок» (статті 541-544).

На підставі положень ЦК України можна зробити висновок, що солідарні зобов'язання – це різновид цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб, які характеризуються тим, що в разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, а в разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо.

Солідарна множинність може утворитися як на стороні кредитора, так і на стороні боржника. Якщо ж солідарна множинність утвориться на обох сторонах одночасно,

то в такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання у повній мірі від кожного боржника (змішана солідарна множинність) [6, с. 71].

Відтак, солідарні зобов'язання слід розглядати та аналізувати через призму активної, пасивної та змішаної множинності, тобто залежно від того, на стороні боржника чи кредитора така множинність виникла.

У разі солідарних активних зобов'язань право вимоги належить солідарно двом або більше суб'єктам (особам), кожен із яких має право вимагати виконання зобов'язання в повному обсязі, а виконання боржником такого зобов'язання одному з кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів (ст. 542 ЦК України). Таким чином, головною ознакою солідарної активної множинності є наявність права солідарної вимоги у двох чи більше солідарних кредиторів.

У разі солідарних пасивних зобов'язань має місце обов'язок двох або більше суб'єктів (осіб) щодо виконання зобов'язання в цілому. При цьому кредитор має право вимагати його виконання частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а виконання зобов'язання в повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором (ст. 543 ЦК України). Відтак, солідарні пасивні зобов'язання характеризуються наявністю солідарного обов'язку двох чи більше солідарних боржників.

Характеризуючи значення солідарних зобов'язань, Ф.К. Савінї вказує, що солідарне зобов'язання є перевагою для кредитора й обмеженням для боржника [13, с. 249]. Дійсно, пасивна солідарність дає кредиторіві право вибрати найбільш зможного боржника, маючи інших у запасі. Солідарність же активна дозволяє всім кредиторам отримати вигоду від виконання [15, с. 15].

При цьому, як правильно вказує С.В. Сарбаш, не може відбуватися множен-

ня самого предмета зобов'язання, у тому сенсі, що за пасивної множинності – боржник, виконавши зобов'язання в цілому одному кредитору, не буде виконувати те саме зобов'язання іншому; чи за активної множинності – кредитор не може прийняти виконання зобов'язання в цілому від одного боржника, а потім ще раз те саме від іншого [15, с. 15].

Такий висновок С.В. Сарбаша пояснюється головною ознакою солідарного зобов'язання – єдністю предмета такого зобов'язання. Відтак, виконання зобов'язання зроблене одним із солідарних боржників, призводить до припинення зобов'язання та звільняє інших боржників від такого виконання. Іншими словами, всі солідарні боржники зобов'язуються щодо одного і того ж: «*eadem res, eadem rescupia*», говорять древні тексти [12, с. 235]. Наслідком єдності предмета солідарного зобов'язання є наявність права кредитора звернутися за виконанням до будь-кого з солідарних боржників в повному обсязі, або в частині в будь-якій послідовності.

Хоч предмет зобов'язання один, але це не означає, що обов'язки окремих пасивних суб'єктів або права активних не можуть розрізнятися: обов'язок одного може бути простим, другого – умовним, третього – забезпечений неустойкою або заставою [19, с. 206].

Відтак, іншою ознакою солідарних зобов'язань є множинність зв'язків – кожен солідарний боржник/кредитор зв'язаний особливим і незалежним від інших юридичним зв'язком. Як правильно вказує Р.А. Майданник, цей зв'язок може підлягати знищенню, у той час як інші зв'язки зберігають силу; він може припинитися, у той час, як інші продовжують існувати; він може бути умовним або строковим, у той час, як інші безумовні та не мають строку [7, с. 709].

Проявом множинності зв'язків буде питання про те, чи є зобов'язання дійсним. Це питання повинно розглядатися щодо кожного боржника окремо. Зобов'язання одного боржника може підлягати виз-

нанню недійсним з приводу обману чи неповноліття, без впливу на дійсність зобов'язання інших боржників [5, с. 65]. Іншим проявом множинності зв'язків є цивільно-процесуальна незалежність боржників – якщо один із солідарних боржників укладе мирову угоду з кредитором, то вона не має відношення до інших, така угода не зв'язує інших і вони не можуть захищатися нею проти кредитора [12, с. 245].

Приклад прояву множинності зв'язків може бути наступне: обов'язок одного з солідарних боржників буде забезпеченим неустойкою, порукою, заставою, а обов'язок іншого забезпеченим не буде.

Французькі вчені виділяють також інші ознаки солідарних зобов'язань, що не є властивими за ЦК України, та вказують, що солідарні боржники представляють одне одного і зв'язані взаємною порукою [4, с. 444-445; 8, с. 641; 12, с. 241].

Необхідно зазначити, що ознаки та особливості солідарних зобов'язань можна характеризувати за різними критеріями. Основним критерієм є характеристика особливостей виконання солідарних зобов'язань залежно від того, на чий стороні виникла множинність осіб, що у свою чергу є самостійним предметом аналізу та дослідження. Єдність предмета зобов'язання та множинність зв'язків є тими двома китами – основоположними ознаками, на основі яких побудована сутність солідарних зобов'язань.

Певні розбіжності стосовно природи солідарних зобов'язань існують у питанні єдності солідарного зобов'язання в цілому. Одні автори (Н. Дювернуа, Л.Ж. Морандьєр, Ф. Бернгейт, І. Колер, Д.І. Мейєр, А.А. Павлов та інші) вважають, що солідарне зобов'язання не відзначається єдністю, що насправді тут має місце множинність зобов'язань. Як зазначає Л.Ж. Морандьєр – існує стільки окремих зобов'язань, скільки є боржників, але предмет усіх цих зобов'язань один і той же [8, с. 638]. Німецькі науковці також вважають, якщо зобов'язались декілька осіб, то існує декілька зобов'язальних

відносин, і при цьому всі ці зобов'язальні відносини ведуть до однієї цілі та спрямовані на одне й те ж задоволення вимог [3, с. 227-228].

Інші автори (О.С. Іоффе, М.І. Брагінський, І.Б. Новицький, С.В. Сарбаш, І.Н. Трепіцин, Г.Ф. Шершеневич та інші) дотримуються протилежної думки: тут, незважаючи на подільність об'єкта і множинність осіб, має місце єдине та ціле зобов'язання [17, с. 62].

У вирішенні цього питання слід звернутися до положень ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 510 ЦК України у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб. Відповідно ж до ст. 540 ЦК України «якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників...» [1]. Таким чином, ЦК України чітко стоїть на позиції єдності солідарного зобов'язання.

На нашу думку, розбіжності в поглядах з цього приводу зумовлені в першу чергу певними розбіжностями в законодавчому регулюванні, а також правових доктринах Франції та ФРН – з одного боку, і України та Російської Федерації – з іншого. Хоча в процесі розроблення цивільного законодавства за основу завжди брали французький і німецький досвід – це зовсім не означало, що норми, які регулюють цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб, а також норми ЦК України загалом, сліпо переписували чи запозичували. Незважаючи на певні недоліки та прогалини цивільного законодавства України, розробники ЦК намагалися комплексно врахувати як зарубіжний, так і вітчизняний досвід, а також ті наукові позиції, які сформувались та утвердились у радянській і дореволюційній цивілістиці.

Тому, говорячи про українську цивільно-правову доктрину, не повинно викликати сумнівів правильність другої точки зору, яка вказує на єдність зобов'язання, оскільки не слід плутати поняття «зобов'язання» і «обов'язок», унаслідок чого можуть робитися некоректні висновки. Будь-яке правовідношення (у тому числі й

зобов'язальне) має свій склад (юридичний факт, юридичний зміст, суб'єкти, об'єкт). Юридичний зміст складається з прав і обов'язків суб'єктів. В одному правовідношенні (зобов'язанні) на стороні боржника та/або кредитора може бути декілька суб'єктів, які мають права та обов'язки. Одні права й обов'язки в суб'єктів тотожні, інші різняться, але правовідношення (зобов'язання) є єдиним.

Цієї ж логіки дотримується ЦК України, який вказує, що сторін у зобов'язанні завжди дві – боржник і кредитор, але на стороні боржника та/або кредитора може бути декілька осіб, які мають, що найважливіше, спільний і єдиний предмет зобов'язання, а також спільну ціль – задоволення вимог за відповідним зобов'язанням.

Якби було навпаки, як вказують німецькі та французькі автори, то кожен із боржників у такому разі повинен виконувати зобов'язання в повній мірі: спочатку один солідарний боржник сплачує борг повністю, а потім інший – також повністю (або вони б сплачували одночасно, але також кожен у повній мірі). Іншими словами, відбувалося б множення зобов'язання, адже «скільки суб'єктів – стільки ж і зобов'язань». Як бачимо, така позиція є не зовсім коректною, зважаючи на цивільне законодавство України. Слід розглядати природу солідарних зобов'язань (і не лише солідарних) глибше, звертаючись за допомогою до теорії права з питань теорії правовідносин.

Сакае Вагацума та Тору Ариідзумі вказують, що схожа полеміка є і в японській цивілістичній науці, та все ж підтримують ту точку зору, що тут має місце сукупність зобов'язань, оскільки ЦК Японії прямо передбачає можливість установаження права майнового забезпечення або поруки стосовно лише одного з солідарних боржників (ст. 464 ЦК Японії) [14, с. 299].

Утім, на нашу думку, цей аргумент підтверджує скоріше наявність ознаки множинності зв'язків у солідарному зобов'язанні, а не наявності декількох сукупних зобов'язань. Тобто, один із боржників у такий спосіб гарантував виконан-

ня зобов'язання в разі звернення до нього вимоги з боку кредитора.

Не може діяти й аргумент А.А. Павлова, який, обстоюючи точку зору наявності множинності зобов'язань, вказує, що самостійність кожного з солідарних зобов'язань означає також, що судові рішення, винесені на основі спору кредитора й одного з боржників – не має сили для інших [11, с. 74-75].

На нашу думку, тут необхідно розрізняти принципи цивільного процесуального права і цивільного права, а також цивільно-процесуальні правовідносини щодо вирішення спору та цивільні солідарні правовідносини. Це твердження немає жодного відношення до характеристики єдності (чи відсутності такої єдності) цивільно-правового солідарного зобов'язання. Тим більше, що рішення суду хоч і не поширюється на інших боржників, які в процесі участі не брали, але в будь-якому разі матиме правові наслідки для таких боржників.

Так, І. Чиріхін правильно зазначав, що частка солідарності за зобов'язанням і самого зобов'язання може бути не однакою, тому й припинення солідарності в ньому може іноді не співпадати з припиненням самого зобов'язання [18, с. 84].

Підстави ж виникнення солідарної множинності необхідно характеризувати за джерелом їх установаження. До таких джерел належать закон і договір (ст. 541 ЦК України) [1]. Слід однак зауважити, що тільки в ЦК України солідарність зобов'язання передбачена в сімнадцятих випадках.

Так, наприклад, регулюючи договір довічного утримання (догляду), положеннями ЦК України встановлено, що у випадках, коли набувачами є кілька фізичних осіб, вони стають співвласниками майна, переданого їм за договором довічного утримання (догляду), на праві спільної сумісної власності. Якщо набувачами є кілька фізичних осіб, їх обов'язок перед відчужувачем є солідарним (ч. 3 ст. 746 ЦК України), або, регулюючи договір субконцесії, ЦК України встановив, що

користувач і субкористувач відповідають перед праволодієм за завдану йому шкоду солідарно (ч. 3 ст. 1119 ЦК України) [1].

Слід наголосити, що закон повинен прямо встановлювати солідарність зобов'язання в тих чи інших випадках. Не можемо не відзначити позицію К. Анненкова, який вказує, що солідарне зобов'язання (у тому числі й солідарна відповідальність) може мати місце лише тоді, коли вказівка на можливість її виникнення була в законі прямо виражена. Солідарність не може вважатися в жодному разі встановленою ні шляхом висновків із закону, ні внаслідок поширювального застосування за аналогією закону, який встановлює її в інших схожих випадках, що означає неприпустимість встановлення її на одних лише здогадах. За відсутності позитивного встановлення солідарності в законі чи договорі неможливе прийняття боржниками такого тягара шляхом опосередкованого висновку з існуючих між ними правовідносин, наприклад, із неподільного володіння [2, с. 57].

Наступною підставою виникнення солідарного зобов'язання є договір. Виходячи з принципу свободи договору, за наявності декількох осіб на стороні боржника чи кредитора, сторони мають право в будь-якому договорі встановити солідарність зобов'язання. Так, О.С. Іоффе вказує, що для цілей встановлення солідарності в договорі робиться спеціальне застереження – «солідарно» (наприклад, «отриману позику зобов'язуємося погасити солідарно») [15, с. 20].

Існує думка, відповідно до якої солідарність може впливати з договору і без наявності в ньому терміну «солідарно», тобто суть зобов'язання може породжувати солідарність [16, с. 303]. На думку І.М. Тютрюмова, термін «солідарно» можна замінити конструкцією «загалом і порізно», «кожен за всіх і всі за одного», «неподільно» [5, с. 63]. Схожої думки дотримується М. Плянйоль, який вказує, що немає необхідності у використанні сакраментального слова «солідарність». Наміри

сторін встановити солідарність можуть ясно впливати з умов договору. Достатньо, коли воля сторін у цьому відношенні не підлягає сумніву [12, с. 233].

Протилежної думки дотримується К. Анненков, який вказує, що солідарність зобов'язання ніколи не може припускатися і встановлюватися шляхом тлумачення договору, оскільки солідарність у зобов'язанні представляє вигоду тільки для кредитора, і оскільки він не потурбувався про її встановлення в ньому, то тлумачення повинно бути на користь особи зобов'язаної – у сенсі її відсутності [2, с. 49]. І. Чиріхін додає, що ніколи не можна опосередкованим шляхом дійти висновку про наявність солідарності, виходячи лише з одних здогадок, якщо в такому договорі, що є підставою його виникнення, прямо про це не сказано [18, с. 83].

На нашу думку, солідарність може встановлюватися договором без застосування терміну «солідарно» лише в разі, коли порядок виконання зобов'язання і його наслідки передбачені в такому ж вигляді як і в статтях 542-544 ЦК України із застосуванням тієї ж юридичної техніки. Будь-яка інша термінологія виключає наявність солідарної множинності в цивільно-правовому зобов'язанні. Будь-які сумніви повинні тлумачитися на користь боржника.

Японські вчені вказують, що можливий випадок виникнення солідарного зобов'язання шляхом поступового укладення окремих договорів між кредитором і кожним із боржників [14, с. 298-299]. На нашу думку, такий випадок можливий лише за однієї умови – коли в кожному такому договорі буде прямо передбачено, що при укладенні кредитором інших договорів із третіми особами стосовно одного й того ж предмета, всі боржники будуть зобов'язанні перед кредитором солідарно.

Не можна вважати солідарним зобов'язання, де, скажімо, кредитор уклав договір підряду з одним боржником, потім інший договір підряду з іншим боржником стосовно будівництва того ж будинку, але со-

лідарність зобов'язання була передбачена лише в останньому договорі з останнім боржником, без вказівки на це в першому договорі. Не можна приєднати до боржника іншого і домовитися про солідарність зобов'язання лише з останнім. На це має бути воля всіх суб'єктів, яка має прямо впливати з договору чи договорів.

Іншу ситуацію матимемо в разі з активною солідарною множинністю. Кредитор має право утворити активну солідарну множинність шляхом укладання окремого договору з іншим суб'єктом і без згоди на це боржника за аналогію з інститутом заміни кредитора в зобов'язанні (ст. 513-519 ЦК України). Оскільки кредитор не має права поставити боржника в гірше правове становище, ніж він був перед кредитором до утворення в такий спосіб активної солідарної множинності, або до приєднання нового солідарного кредитора, то слід застосовувати положення в тому числі ст. 518 ЦК України, відповідно до якої боржник має право висувати проти вимоги нового кредитора у зобов'язанні заперечення, які він мав проти первинного кредитора.

На думку І.Б. Новицького, не можна виключати можливість встановлення солідарності й одностороннім правочином. Наприклад, заповітом може бути передбачено солідарність права вимоги або обов'язку двох спадкоємців [9, с. 207]. Але відповідно до ст. 540 і ст. 541 ЦК України солідарність зобов'язання не може бути встановлена одностороннім правочином – лише договором. Для цього потрібно внести зміни в ці статті й окрім договору, закону та випадків неподільності предмета – передбачити можливість встановлення солідарності заповітом. Ми не бачимо причин позбавляти спадкодавця такого права, тому вважаємо такі зміни цілком слушними.

Як вказує С.В. Сарбаш, не можна виключати встановлення солідарності звичаєм ділового обороту. Треба зауважити, що множинність і утворюється нерідко через солідарність сторін (в іншому разі утворювати множинність немає сенсу), а

часткове зобов'язання, як правило, узагалі може бути розділене на самостійні зобов'язання (окремі договори), зберігаючи лише економічну єдність результату. Тому, беручи до уваги непоіменовані законом зобов'язання, щодо яких законодавець не мав можливості визначитися з необхідністю або відсутністю солідарності, слід припустити, що з самої суті відносин може впливати солідарність. Що ж стосується зобов'язань поіменованих, то солідарність у такому разі законодавцем встановлена, а в інших випадках вона відкрита для угоди сторін [15, с. 29].

На наш погляд, ст. 541 ЦК України містить імперативний припис щодо того, чим може встановлюватися солідарність – це договір і закон, тому навряд чи може йтися про можливість установаження солідарності звичаєм ділового обороту. Твердження «суть зобов'язання може породжувати солідарність» і без згадки в непоіменованому договорі про солідарність зобов'язань – видається не зовсім реальною в контексті ст. 541 ЦК України, окрім випадків із неподільними предметами зобов'язання. Хоча, дійсно, низка цивільних зарубіжних законодавств допускає встановлення солідарності звичаєм ділового обороту, наприклад, ЦК Нідерландів, ЦК Російської Федерації.

Слід також відзначити правильність думки В.І. Синайського, який вказує, що судові рішення не може бути підставою виникнення солідарності, оскільки судовим рішенням утверджуються права осіб, а не створюються заново [16, с. 197]. З цього приводу І. Чирихін додає, що судові рішення не може створювати й солідарної відповідальності там, де вона не витікає з самого правовідношення, яке зумовило виникнення спору, і якщо насправді й можуть траплятися такі випадки, коли рішення неправильно встановлює солідарність, то все ж ця обставина в жодному разі не може бути прийнята за привід до визнання судового рішення за одну з підстав виникнення цих зобов'язань загалом [18, с. 78].

Висновки

1. Солідарні зобов'язання характеризуються тим, що в разі солідарної вимоги кредиторів кожний із них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, а в разі солідарного обов'язку боржників – кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо.

2. Солідарні зобов'язання слід розглядати та аналізувати через призму активної, пасивної та змішаної множинності.

3. Єдність предмета зобов'язання та множинність зв'язків є тими основоположними ознаками, на основі яких побудована сутність солідарних зобов'язань.

4. Незважаючи на подільність об'ек-

та і множинність осіб, при солідарності суб'єктів має місце єдине та ціле зобов'язання. Твердження про те, що «скільки суб'єктів – стільки ж і зобов'язань», видається не зовсім коректним.

5. Підставами виникнення солідарної множинності за джерелом їх встановлення, відповідно до положень ЦК України, є закон і договір. Солідарне зобов'язання може мати місце лише тоді, коли вказівка на можливість її виникнення була в законі чи договорі прямо виражена. Будь-які сумніви повинні тлумачитися на користь боржника.

6. За ЦК України солідарність зобов'язання не може встановлюватися заповітом, звичаєм ділового обороту або ж судовим рішенням.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003 р. – № 40. – Ст. 356.
2. Анненков К. Система русского гражданского права. Права обязательственные. Т. 3 / К. Анненков. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – С.-Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 495 с.
3. Гражданское право Германии : пер. с нем. / Бернгефт Ф., проф. Рост. ун-та, Колер И., проф. Берл. ун-та; Под ред. В.М. Нечаева. – С.-Пб. : Сенат. Тип., 1910. – 407 с.
4. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – пер. с фр. И.Б. Новицкого. – М. : Юридическое изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – 510 с.
5. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Кн. 4 / Сост. : Тютрюмов И.М. ; науч. ред. Ем В.С. – М. : Статут, 2004. – 603 с.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1975. – 872 с.
7. Майданик Р.А. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. для студ. юрид. ф-ту / Р.А. Майданик [та ін.]; за ред. Р.А. Майданика ; 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юстініан, 2010. – 1007 с.
8. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции. Перевод с французского. Т. 2 / Л.Ж. Морандьер ; Пер. и вступ. ст. Е.А. Флейшиц. – М. : Иностран. лит., 1960. – 728 с.
9. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательствах / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Юридическая литература, 1950. – 418 с.
10. Новицкий И.Б., Претерский И.С. Римское частное право : Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М. : Юрист, 2004. – 314 с.
11. Павлов А.А. К вопросу о сущности солидарных обязательств // Очерки по торговому праву : Сборник научных трудов / А.А. Павлов. – Ярославль : ЯрГУ, 2010, Вып. 17. – С. 65-75.
12. Пляниоль М. Курс французского гражданского права : Ч. 1 : Теория об обязательствах ; Ч. 2 : Договоры. Пер. с фр. Ч. 1-2 : Вып. 1-6 / М. Пляниоль ; Пер. и предисл. В.Ю. Гартман. – Петроков : Изд. тип. С. Панского, 1911. – 1010 с.
13. Савиньи Ф.К. Обязательственное право/ Ф.К. Савиньи ; Пер. с нем. Ф. Фукс и Н. Мандро. – М., 1876 : январь и февраль // Журнал гражданского и уголовного права : январь и февраль. – С.-Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1876, Кн. 1. – С. 281-284.
14. Сакаэ Вагацума. Гражданское право Японии : в 2-х книгах / Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми ; под ред. Р.О. Халфина ; пер. с яп. В.В. Батуренко. – М. : Прогресс, 1983. – Кн. 2. – 334 с.
15. Сарбаш С.В. Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения / С.В. Сарбаш – М. : Статут, 2004. – 112 с.

16. *Синайский В.И.* Русское гражданское право / В.И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
17. *Трепицын И.Н.* Гражданское право губерний Царства Польского и Русского в связи с Проектом гражданского уложения : Общая часть Обязательственного права / И.Н. Трепицын, проф. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1914. – 363 с.
18. *Чирихин И.П.* Солидарность в обязательствах / И.П. Чирихин. – Казань : Тип. «Казанского Биржевого Листка», 1888. – 104 с.
19. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Г.Ф. Шершеневич ; Науч. ред. Ем В.С. – М. : Статут, 2005. – 462 с.